

AZ ÚJKORI MAGYAR TÖRTÉNET KRITIKAI-HISTORIOGRÁFIAI ÁTTEKINTÉSE*

NIEDERHAUSER EMIL

Magyarország története 1790–1890

(Az eddig megjelent főbb történeti összefoglalások kritikai áttekintése)

Úgy vélem, ezzel a címadással helyesen értelmezem a tervezett 10 kötetes nagy összefoglalás célját, azt ti., hogy az egész történeti Magyarország történetét kívánja feltárni, s nem a magyar nép vagy a magyar nemzet vagy a magyarok történetét. Ha pedig Magyarország történetéről van szó, akkor tudomásul kell venni azt, ami deklaratívén helyenkint elhangzik az eddigi szintézisekben is, nevezetesen azt, hogy ennek a Magyarországnak a lakosai sorában a magyar etnikum csak a kisebb felét tette ki. S ha ebből nem is akarom azt a következtetést levonni, hogy ennek megfelelően a tíz kötet nagyobbik felében a nemzetiségek történetét kell tárgyalni (ami teljesen történetietlen is volna, attól függetlenül, hogy a tíz kötet elsősorban magyar olvasóközönségnek szól), azt azonban igen, hogy a nemzetiségeknek és a nemzetiségi kérdésnek igen nagy súlyt kell biztosítani, ahogy arra a későbbiekben majd kitérek.

Még egy előzetes megjegyzésre, ill. megfontolásra szükség van, amelyik persze ugyancsak, mint az előbbi, valamennyi korszakra vonatkozik, s lehet, hogy a többi referátumban is előkerül. Az eddigi szintézisek vagy terjedelmük-nél fogva (a két kötetes Magyarország történetére gondolok) vagy jellegük-nél fogva (egyetemi tankönyvek) eleve feltételezték azt, hogy az olvasó az egész művet elolvassa, a későbbi korok történetének olvasásánál már ismeri a korábbi korokról elmondottakat. Ami azt jelenti, hogy olyan kérdések, amelyeket egyszer már letárgyaltak, s amelyek közben nem változtak, a későbbi fejtegetések során nem kerülnek újból elő. Hogy világosabb legyen, mit akarok mondani: a parasztság szolgáltatásai az úrbérrendezés után, vagy a magyarországi államapparátus (kancellária, helytartótanács, vármegyék, bírósági szervezet) 1848-ig egyáltalában nem változik, vagy csak a parasztság helyzete tekintetében hoznak a reformkor törvényei bizonyos változást. Ezeket a kérdéseket tehát az eddigi szintézisek az 1790–1848 közti korszak tárgyalásánál nem ismertették. A tíz kötetes összefoglalásnál azonban már könnyen elképzelhető, hogy lesz olyan olvasó, aki megveszi ugyan az egész művet, de csak bizonyos köteteket fogja elolvasni, történetesen éppen 1790-nél kezdi a tanulmányozást, mert a feudális korszak nem érdekli. Ezért úgy kellene megszerkeszteni az egyes köteteket, hogy akár ismétlések árán is az ilyen állandóan vagy hosszú időn át változatlan tényezők is ismertetésre kerüljenek minden egyes kötetben.

A továbbiakban ennek a két szempontnak a szem előtt tartásával állítom össze javaslataimat arra vonatkozólag, hogy az eddigi összefoglaló munkákat milyen kérdések tárgyalásával (esetleg csak bővebb tárgyalásával) kell kiegészíteni. Utána térek rá néhány vitás kérdés felsorolására, s végül egy-két szempontot szeretnék még felvetni az egész korszak tárgyalásával, alapkoncepciójával kapcsolatban.

*Az alább következő referátumokat a MTA Történettudományi Intézet osztályai 1968 folyamán vitatták meg.

Az eddigi összefoglalásoknak megfelelően adottnak veszem, hogy két nagy korszakot kell tárgyalnom, az egyik 1790—1849, a másik 1849—1890.

Az első korszakban mindenekelőtt szembeűnő, hogy az eddigi szintézisek a gazdasági és társadalmi fejlődést nagyjából az akkori értelemben vett szűkebb Magyarország területén vizsgálják (vagyis Erdély és Horvátország nélkül), konkrét példáikban (amikor egy-egy nagybirtokról vagy gyárról van szó pl.) nagyrészt a mai Magyarország területére szorítkoznak. Itt tehát mindenekelőtt az erdélyi gazdasági fejlődést, annak a magyarországitól eltérő sajátosságait kell részletesen megvizsgálni. Nagyon kevés található az eddigi összefoglalásokban a mezőgazdasági termelés technikai kérdéseiről (holott itt nem egyszerűen arról van szó, hogy ez már korábbi korszakokkal kapcsolatban tárgyalásra került, hiszen 1790 után ezen a téren is vannak változások). Semmit sem tudunk a mezőgazdasági termelés termelékenységéről. A legutóbbi évek kutatásai alapján nyilván felül kell vizsgálni a parasztok kezében levő föld mennyiségére vonatkozó adatokat, a földfoglalás mérvét. A nagybirtok termeléséről van képünk, de alig tudunk valamit a jobbágyság termeléséről, eszközeiről, állatállományáról. Ugyancsak nem látjuk világosan a mezővárosok fejlődését, az amerikai utas fejlődés elemeinek kibontakozását.

Az ipar vonatkozásában megint csak azzal kell kezdeni, hogy elég kevés szó esik a technikai fejlődésről, a meglévő, igen gyér számú gyár felszereléséről, üzemeléséről. Jóformán semmit sem tudunk a bányászatról. A kézművesipar fejlődéséről is inkább csak a céhszervezet bomlásával kapcsolatban tudunk meg egyet s mást, de pl. sehol sincs szó arról, hogy egyáltalában milyen kisipari ágak léteztek ebben a korszakban. A kereskedelemre vonatkozólag csak néhány általános megállapítást kapunk, de nem látszik világosan, milyen árucikkek kerültek ki Magyarországról, milyeneket hoztak be, milyen árucikkek kerültek forgalomba a körzeti piacokon, s egyáltalában milyen volt a kereskedelem szervezete. Különösen elhanyagolt a Balkánnal folytatott kereskedelem kérdése, ill. a tengerpartra irányuló kereskedelem.

A városfejlődés egész kérdéskomplexuma nincs felvetve, nem látjuk, hogyan hatott a feudalizmus válsága a városi fejlődésre, illetve ez a városi fejlődés milyen szerepet játszott ebben a kérdésben. Különösen hiányzik ennek a vizsgálata Pest és Buda esetében, holott egy-két mondat hangzik el arról, milyen gyorsan fejlődött különösen Pest. Úgy tűnik, hogy a városfejlődést előmozdító legfontosabb tényező ebben az időszakban a kereskedelem.

A közlekedés terén persze ebben az időszakban nem sok újat lehet mondani, hiszen a vasútépítkezés épp csak hogy megindul, de a meglévő közlekedési formákról mégis csak kellene szólni. A postaköcsi kifejezéssel pl. emlékeztetem szerint sehol sem találkoztam. Ide kívánczik viszont az a nagy árvízmentesítési munka, amely persze áthúzódott az abszolutizmus idejére is, s amely egész Európában egyedülálló eredményeket hozott, olyan nagyságú terület ármentesítését, mint sehol másutt a kontinensen, ami ugyanakkor a vízi közlekedés későbbi fejlesztési lehetőségeit teremtette meg.

A társadalomtörténettel kapcsolatban előljáróban szeretnék emlékeztetni a nálunk jól ismert francia marxista történész, Albert Soboul egy Moszkvában a társadalomtörténet módszeréről elhangzott előadására (megjelent a *Novaja i Novejszaja Isztorija* 1967. 2. számában). Ebben kifejti, hogy a társadalomtörténetnek a demográfiai és egyéb adatok kvantifikálásán kell alapulnia, de ennél tovább kell mennie deskriptív módszerrel, mert nemcsak az egyes osztályok és rétegek számszerű viszonyait kell feltárni, hanem ezen túlmenően

életmódjukat és — főképp — gondolkodásukat is be kell mutatnia. Elsősorban ezen az utóbbi téren szinte semmi ismerettel sem rendelkezünk, legfeljebb nagy általánosságban ismerjük egyes osztályok és rétegek elképzeléseit vagy vágyait a polgári átalakulással és a nemzeti függetlenséggel kapcsolatban (ahol is nem biztos, hogy ezek az általánosságok fedik-e a tényleges történelmi helyzetet). De az egyes rétegek számszerű vizsgálatában is még sok a teendő. Arra is kellene gondolni, hogy meghatározott időpontban a tervezett mű vizsgálja meg a társadalmi struktúrát, legalább is az 1840-es évek elején, tehát a forradalom előestéjén, de esetleg valamilyen korábbi időmetszetben is, s a kettő közt mutassa be a fejlődés dinamikáját a strukturális vizsgálat óhatatlanul statikus módszerének szükségszerű kiegészítéseként.

A szorosabban vett politikai történet vagy eseménytörténet — hála nem utolsósorban marxista történettudományunk ezen a téren végzett nagy munkájának — azt hiszem nem mutat fel kiáltó hiányosságokat, talán a parasztmozgalmak (különösen az erdélyiek) és a korai munkásmozgalmak tárgyalását lehetne az eddigi összefoglalásokban adottakhoz képest bővíteni, persze erre vonatkozólag nagyobb arányú új kutatásokra nincs szükség. Ellenben szólni kellene az államapparátusról, a központi hatóságok működéséről, szervezetéről, a vármegyei szervezetről, az adórendszerről, az igazságszolgáltatás szervezetéről és működéséről. A vármegyék mellett az egyéb területek (jászkunok, Partium stb.) közigazgatásáról. Semmit sem tudunk az állami jövedelmekről s azok felhasználásának módjáról, mennyi jutott ebből a birodalmi központnak, mennyi került felhasználásra Magyarországon. A birodalmi hadsereggel csak a szabadságharc kapcsán találkozunk, de hogy milyen volt a szervezete, hogy történt az újoncozás, a hadseregnek milyen része állomásozott Magyarországon, hol, erre vonatkozólag megint semmit sem tudunk meg eddigi összefoglalásainkból.

A társadalmi gondolkodás vagy az ideológia története ugyancsak igen elhanyagolt terület. Azt látjuk, hogy a polgári átalakulással és az Ausztriához, ill. a nemzetiségekhez fűződő viszonytal kapcsolatosan mi volt a vezető reformerek (és részben a konzervatívok) állásfoglalása. Igen keveset tudunk azonban szélesebb rétegek gondolkodásáról, nevezetesen: a magyar nacionalizmus fejlődéséről ebben a korban. És teljesen figyelmen kívül maradnak a társadalmi gondolkodás egyéb területei, tehát akár a jelentősebb egyéniségek véleménye nem konkrétan a magyarországi helyzetről, hanem általában a társadalom kérdéseiről, filozófiai kérdésekről stb. A korszaknak elég jelentős jogi irodalma van, de ennek a vizsgálata is kimaradt az összefoglaló munkákból.

A kérdés átvezet már a kultúra területére. Itt először is jóformán semmit sem tudunk a magyarországi közoktatás korabeli állapotáról, és itt nemcsak szervezetére gondolok (az alsófokú oktatás, az egyházi iskolák különböző fajtái, az egyetem), hanem arra is, hogy egyáltalában mit oktattak, milyen ismeretekkel rendelkezhetett az oktatás különböző szintjeit elvégzett ember.

A kulturális fejezetek inkább csak nevek felsorolását jelentik, kivéve az irodalommal foglalkozókat, amelyek már behatóbban tárgyalják az irodalom helyét és szerepét. Hiányolom azonban azt, hogy sehol sincs átfogó kép arról, mik voltak a magyar kultúra fő sajátosságai ebben a korban. Nem kétséges, hogy az egész kulturális fejlődés (amely kétségtelenül elsősorban az irodalomban, de más művészeti ágakban is, csak ezekben elhúzódva, átnyúlva már az abszolutizmus idejére is, a magyar kulturális fejlődés egyik nagy fénykora, amilyen — ekkora intenzitással és bőséggel — kevés akad) alapkérdése szín-

tén a feudalizmus válsága, a polgári átalakulás. De azt is meg kellene nézni, hogy amikor a kultúra a jelen kérdéseit a „dicső múlttal” konfrontálta, milyen képet adott a dicső múlttól, ahol persze nem az az alapvető, hogy ez a múltkép reális volt-e (nagyobbrészt nem az volt), hanem *milyen* volt, mennyire szolgálta a haladást vagy mennyire tartotta vissza a fejlődést. A tudományos fejlődéssel kapcsolatban részletesen kellene vizsgálni azt a nagyarányú mezőgazdasági irodalmat, amely szinte kézzelfoghatóan kora konkrét gazdasági problémáiból nőtt ki, ez a részletes vizsgálat pedig megmutatná Széchenyi fellépésének előzményeit, mert most inkább csak deklarációnak hangzik, hogy ez nem volt egyéni, teljesen új valami.

A reakciós főpapságra vonatkozó utalásokon kívül teljesen kimaradt az egyházak vizsgálata. Meg kellene nézni először is számszerűen az egyes egyházak helyzetét, arányát, azután nemzetiségünkint is, de ezen túlmenően be kellene mutatni az egyházak szervezetét (egyszerűen azt is pl., hogy hány katolikus, orthodox stb. püspökség volt), a szerzetesrendeket (különös tekintettel az oktatásban játszott szerepükre), az egyházak hatósugarát, mennyire hatottak a tömegekre, milyen volt a vallásos élet, mennyiben tudták befolyásolni a széles néprétegeket. S meg kellene vizsgálni az egyházak egymás közti viszonyát is, egyrészt a nemzeti egységfront kibontakozása szempontjából, másrészt a nemzetiségi kérdés szempontjából.

S ezzel már el is jutottunk a nemzetiségi kérdéshez. A nemzetiségi politika, az elnyomás rendszere, a magyarosítás kellőképpen tárgyalásra kerül, de már itt figyelemmel kellene kísérni azt a mozzanatot, amely majd a második korszakban játszik oly nagy szerepet: az önkéntes vagy természetes asszimiláció kérdését, amely egyelőre csak a nemesség vonatkozásában kerül futólagos tárgyalásra, holott — csak Petőfire gondoljunk — ennél szélesebb hatókörű probléma.

Az egyes nemzetiségeket nem kell külön részleteznem, mindegyikre érvényes, hogy politikai mozgalmak, kezdve a nyelvi-kulturális igényektől, részletesen ki vannak dolgozva, ellenben jóformán semmit sem tudunk gazdasági életükről és társadalmi szervezetükről. Ennek a két kérdéskörnek az alapos kidolgozása, a nemzetiségünkint különböző sajátosságok bemutatása igen fontos feladat. Ugyancsak eléggé kidolgozatlan a nemzetiségek társadalmi gondolkodása és kulturális fejlődése, ezeket a magyar anyaggal kapcsolatban mondottakhoz hasonlóan kellene kibővíteni. Úgy vélem, hogy ezeknek a kérdéseknek részletes kifejtése rögtön világossá tenné, mennyire a magyar mozgalomhoz hasonló fejlődésről van szó, amit az eddigi összefoglalások néha ugyan deklarálnak, gyakorlatban azonban mégis a magyar mozgalom mellett másodrendű jelenségekként tárgyalják a nemzetiségek megújulási mozgalmait.

Akár a nemzetiségekkel kapcsolatban, akár az egész magyarországi gazdasági és társadalmi fejlődéssel kapcsolatban kellene részletesen bemutatni a határörvidék helyzetét, az itteni lakosság életviszonyait, kötelezettségeit, a házközösség szerepét, enélkül ugyanis az 1849 utáni korszak jónéhány kérdése sem érthető meg teljességgel.

Az alapul vett összefoglaló munkákban vitás, egymásnak ellentmondó tételek csak részletkérdésekre vonatkoznak, nem érintik az alapkoncepciót. Ilyen kérdés: vajon már az 1830-as években beszélhetünk-e bizonyos ipari fellendülésről, ahogy azt a két kötetes összefoglaló mondja, vagy pedig az 1840-es években következik ez be, ahogy az egyetemi tankönyv ábrázolja. Vagy ilyen kérdés, hogy az egyetemi tankönyv szerint 1848 előttre már kialakult a belső

piac minimuma, míg a másik összefoglalás szerint a piaci körzetekből még nem alakult ki egységes nemzeti piac, de a tendencia láthatóan nem egy magyarországi, hanem összbirodalmi piac kialakulása. A két kötetes összefoglalás a nemzetiségekkel kapcsolatban általában azt hangoztatja, hogy mozgalmukban erősebb volt a polgári és értelmiségi elem szerepe, mint a magyarnál, az egyes nemzetiségeknél viszont éppen azt mutatja be, milyen erők voltak még a feudális elemek (elsősorban persze a horvátoknál, de a románoknál és szászoknál, sőt a szerbeknél is). Ugyancsak ez az összefoglalás nem ad magyarázatot arra az állítására, hogy a nemzetiségek követelése — társadalmi téren persze — 1848 előtt kevésbé voltak radikálisak, mint a magyar mozgalomé, viszont a márciusi törvények után éppen a nemzetiségek voltak radikálisabbak a magyar középnemességénél. Hogy a függetlenségi nyilatkozat taktikai szempontból elhibázott lépés lett volna, azt egyik összefoglalás sem állítja, a tankönyv nem is veti fel a kérdést, a két kötetes mű pedig éppenséggel leszögezi, hogy nem befolyásolta a szabadságharc további menetét.

Nem az összefoglalásokkal kapcsolatos, de fel kell vetni a nemzetiségek csonka társadalmának kérdését, amelyet I. Tóth Zoltán fogalmazott meg annak idején, s amelyet az összefoglalások mintha hallgatólag átvennének, azonban tudtommal marxista történetírásunk ebben a kérdésben távolról sem egységes.

Ugyancsak rá kell mutatni a forradalommal és szabadságharcral kapcsolatban arra, hogy az összefoglalások Révai József koncepcióját érvényesítik, tehát a forradalom két fő kérdését a nemzeti függetlenségben és a polgári átalakulásban látják, legújabbban azonban történetírásunkban olyan nézetek is hangot kapnak, egyre erősebben, hogy a teljes nemzeti függetlenség nem volt a polgári átalakulás kérdésével egyenrangú, s nem is volt elengedhetetlen feltétele a polgári átalakulásnak. A kérdésre a referátum végén, saját megjegyzéseimmel kapcsolatban még visszatérek.

Az 1849—1890 közti korszakkal kapcsolatban ismét azt kell bevezetőben mondani, hogy a politikai eseménytörténet viszonylag jól kidolgozott, különösen áll ez az ebben a korszakban központi jelentőségűvé váló munkásmozgalomra, amelynek részletesen kidolgozott és egységes koncepciójával találkozunk ennek a korszaknak a vonatkozásában. Egyébként 1890-nel csak egy alkorszak zárul, tehát az alábbiakban alkalmasint néhány olyan kérdést vetek fel, amely az 1890—1918 közti korszakra is érvényes.

A gazdasági fejlődéssel kapcsolatban mindenekelőtt arra kell utalni, hogy meg kell vizsgálni a gazdasági növekedés kérdését ebben a korszakban, ennek kvantifikálható mutatóit (az egy főre eső termelés alakulását stb.). A másik, teljesen kidolgozatlan kérdés az árak mozgása, ahol az ugyancsak részletes vizsgálatok elengedhetetlenek, egyrészt éppen a gazdasági növekedés vizsgálatához, másrészt ezek ismerete nélkül a társadalomra vonatkozó megállapítások, egyes osztályok életszínvonala pl. nincsenek megnyugtatóan alátámasztva. A tőkefelhalmozás kérdésével az összefoglalások foglalkoznak, azonban a legújabb eredmények ezen a téren azt mutatják, hogy a belső tőkefelhalmozás lehetőségeinek, pontosabban megvalósulásának nem szenteltek kellő figyelmet, továbbá — ugyancsak legújabb eredményekre felfigyelve, — felül kell vizsgálni az idegen tőke behatolásával kapcsolatos, egyértelműen negatív álláspontot.

A nagyipar fejlődésének sok kérdése tisztázottnak tekinthető, de itt is fel kell vetni, hogy a technikai fejlődésről igen kevés szó esik, itt különösen be kellene mutatni a korszak magyar találmányait (elsősorban a villamosiparban), ezek jelentőségét a gazdasági fejlődésben, felhasználásuk mérvét. Ugyancsak

meg kellene vizsgálni a nagyipari termelékenység kérdését. Teljesen hiányzik a kisipar korabeli fejlődésének a bemutatása, holott a nagyiparral kapcsolatban nem egyszer esik szó róla, hogy milyen jelentős a szerepe. Ezt a kérdést már csak társadalomtörténeti vonatkozásai miatt is részletesen fel kellene tárni, egyrészt a termelés terén, milyen kisipari ágak fejlődtek tovább, mi volt ezeknek a szerepe az egész iparfejlődésben, másrészt pedig a kisipar szervezetének az átalakulását a céhszervezet végleges megszűntetése után. Talán ezzel kapcsolatban utalnék arra is, hogy a városfejlődés kérdése ugyancsak kevés helyet kap, egyedül Budapest fejlődéséről hallunk valamit, de úgy érzem, korántsem elegendőt, s teljesen elsikkad a városfejlődésnek az a mozzanata, hogy az előző korszakkal szemben most már az ipari fejlődés ennek az alapvető rugója, de ez Budapest mellett csak néhány vidéki város vonatkozásában érvényesül, s ugyanakkor számos, a feudalizmus korában jelentős város fejlődése elakad. Vonatkozik ez egyaránt a dunántúli városokra vagy a felvidéki városokra, elsősorban a szepességiekre, de még a Garam-vidéki bányavárosokra is.

A mezőgazdaság fejlődésének sok kérdése ki van dolgozva, de a termelési technika fejlődése, a háromnyomásos rendszer maradványainak a felszámolása, a gépesítés, vagy akár korszerűbb egyszerű szerszámok használatának a fejlődése csak a nagybirtok vonatkozásában látszik meg, a paraszti gazdaság ilyenirányú fejlődése kimarad, holott friss kutatások azt mutatják, hogy a birtokos parasztság körében is nagyarányú fejlődés ment végbe. Az egyoldalú gabona-termesztés továbbélése mellett meg kellene vizsgálni az új jelenségeket, elsősorban a nagyvárosok környékén a zöldség- és gyümölcstermesztés kérdését. A nagybirtok és a paraszti gazdaság termelékenységének a vizsgálata is alkalmasint számos kérdésben módosíthatja az eddigi képet. Különösen fontosnak látszik az állattenyésztés fejlődésének a vizsgálata, ami eddig inkább csak egyes mai magyarországi tájegységek vonatkozásában történt meg. A nagybirtok erdőgazdálkodása ugyancsak kidolgozatlan kérdés, holott abból az említett tényből, hogy a falepárlásban Magyarország a világszükséglet 1/3-át fedezte, arra kell következtetni, hogy itt is jelentős előrehaladás ment végbe.

A kereskedelem fejlődését ugyancsak részletesen kellene megvizsgálni, elsősorban abból a szempontból, hogyan alakul át a kereskedelem szervezete, hogyan hozza létre a természetes gazdálkodás kimúlása a mindennapos kereskedelmi forgalomnak olyan tömeges formáit, mint a bolt és az áruház, amelyek a korábbi korszakban még csak kivételek voltak. A dolog másik oldala pedig a helyi országos vásároknak az eljelentéktelenedése. Szükséges persze annak a megvizsgálása is, milyen áruk kerültek a bel- és külkereskedelmi forgalomba, s hogyan alakult ezeknek a volumene.

A közlekedéssel kapcsolatban sok szó esik a vasútépítésről, ezt is ki kell egészíteni annak a részletesebb bemutatásával, milyen vasútvonalak épültek, milyen volt a vasutak technikai felszerelése. De meg kell vizsgálni a hajózás fejlődését is, a hajóépítés vonatkozásában s abban a vonatkozásban is, milyen szerepet játszott ez a kereskedelmi forgalomban, s általában, hogy az egész infrastruktúra hogyan segítette elő a gazdasági fejlődést.

A társadalmi fejlődéssel kapcsolatban ugyanazok a kívánalmak állnak fenn általánosságban, amelyeket már az előző korszakkal kapcsolatban említettem, tehát a számszerű vizsgálat, s valamelyik korszakban, talán leginkább az 1870-es évek elején a társadalmi struktúra olyan jellegű vizsgálata, amilyen a századforduló vonatkozásában megtalálható a két kötetes összefoglalásban.

Így megint adódnék két keresztmetszet a társadalomból, amelynek az összehasonlítása megmutatná a fejlődés útját. Az árviszonyok alakulásának a vizsgálata, mint már említettem, elengedhetetlen előfeltétele annak, hogy meg lehessen rajzolni a társadalom reális képét. A középnemesség gazdasági hanyatlását alaposan kellene dokumentálni, mert a jelenlegi helyzetben inkább csak deklaratív jellegű, ill. a politikai fejlődésből visszakövetkeztetett jelenségek tűnik. Meg kell vizsgálni, hogy egyrészt az új államapparátus kiépítése milyen új társadalmi rétegeket hozott létre (nemesak a dzscentri hivatalba vonulásáról van itt szó, hanem az alsóbbfokú tisztviselői és altisztí kar kialakulásáról), azután pl. a kereskedelmi alkalmazottak új rétegéről, vagy a magántisztviselők féltudtmiségi rétegéről, amely ugyancsak nem érdektelen a politikai fejlődés távlati szempontjából. Azt is meg kellene mutatni, hogyan nő meg az értelmiség egyszerűen számarányában is (az ügyvédek, orvosok, különösen a pedagógusok számának nagyméretű növekedése). Ezen túlmenően a kor elnevezése szerint középosztálynak nevezett rétegek vizsgálata különösen ezek ideológiai fejlődése szempontjából fontos, hogyan gondolkodtak, milyen eszményeik voltak, hogyan fogadták el a dzscentri nacionalista eszményképeit.

Az egyes osztályok és rétegek gondolkodásának bemutatása mellett, ill. azt megelőzően az élétszínvonal, a megélhetés kérdésének vizsgálata igen fontos. A munkásosztály és a parasztság vonatkozásában tudunk erről valamit, de az árakkal való összehasonlítás teheti csak teljessé és reálissá ezt a képet. De — persze alárendelt vonatkozásban — a polgári átalakulásnak olyan kérdéseit is fel kell vetni, mint az egészségügyi szervezet kiépítése, az állami, városi stb. kórházak hálózatának kialakulása, speciális egészségügyi intézmények létrejötte, a járványokkal szemben való hathatósabb védekezés. Vagy ide tartozik annak a kérdése, hogyan alakult át a szórakozás, milyen új lehetőségeket teremtett ezen a téren a kapitalizmus. De azt is meg kellene vizsgálni, milyen egyéb velejárái voltak a tőkés fejlődésnek, a bűnözés új formáinak megjelenése és elterjedése, vagy az öngyilkosságok kérdése, sőt talán még a prostitúcióról is kellene egy-két szót mondani.

A belpolitikai fejlődés, a pártalakulások, különösen a munkásmozgalom fejlődése nagyjában tisztázottnak látszik. Többet kell azonban szólni a Monarchia külpolitikájáról, hiszen 1867 után ebbe a magyar uralkodó osztályoknak is volt jelentős beleszólásuk, s ami a fő: úgy hiszem, helytelen ezt a külpolitikát úgy tárgyalni, mint egy idegen állam külpolitikáját, amelyhez közvetve a magyar uralkodó osztályoknak is van valami közük, hanem úgy, mint az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikáját, amelyben Magyarország közvetlenül is érdekelt. Éppen ezért nemesak a külpolitika fő szakaszait kellene megvizsgálni, hanem pl. a Monarchia külügyi szervezetét is (milyen államokkal tartott fenn diplomáciai kapcsolatokat pl., milyen volt a konzuli szervezet stb.). Ugyancsak megvizsgálandó a közös hadsereg (amely csak a magyar nemzeti hagyományok eltiprójaként kap általában helyet az eddigi ábrázolásokban), milyen volt a létszáma, szervezete, elhelyezkedése Magyarország területén, az ún. közös ezredek nemzetiségi megoszlása. Még a haditengerészetéről is kellene néhány szót ejteni. S végül a harmadik közös minisztérium ügyeit is meg kellene vizsgálni, tehát a közös kiadások kérdését, a Monarchia két fele közti kapcsolatot ebből a szempontból. Az abszolutizmus vonatkozásában pedig mindezeket a kérdéseket úgy kellene vizsgálni, ahogy az 1849 előtti korszakkal kapcsolatban javasoltam. A magyar országgyűléseken lezajlott harcokról viszonylag részletesen esik szó, de a delegációkról alig hallunk valamit.

Részletesen meg kell vizsgálni az 1867 utáni magyar államapparátust is, az államvagyon kérdését, a bevételeket és kiadásokat. A helyi közigazgatást is be kellene mutatni, nemcsak az átalakítására vonatkozó törvényeket, hanem azt, milyen volt ez a közigazgatás, hogyan működött, mik voltak a törvényhatóságok, mit jelentett a szabad királyi város, mit a törvényhatósági joggal felruházott város stb. Nem ártana valamilyen mellékletben esetleg megadni az egyes vármegyék legfontosabb adatait, hiszen az eddigi összefoglalásokból az sem látszik, hány megyéje is volt az országnak a közigazgatásban végbement változások és a határőrvidék polgárosítása után. Ugyancsak meg kell vizsgálni a helyi önkormányzatok, törvényhatóságok stb. gazdálkodását, beruházásaik alakulását, a városi közművek kiépítését. A honvédség szervezetéről, létszámáról, technikai felszereléséről is kellene szólni. Meg kell mutatni a bírósági szervezet átalakulását, a tőkés fejlődésnek megfelelően új intézmények létrejöttét.

Ez vezet át ahhoz, hogy meg kell vizsgálni a jogrend átalakulását ebben a korszakban, a kapitalista viszonyoknak megfelelő új magánjogi elvek érvényesülését, a jogrendszer új ágazatainak létrejöttét. Ezzel kapcsolatban pedig a jogelmélet átalakulását is, a hagyományos jogi gondolkodásnak az alkalmazkodását a tőkés viszonyokhoz.

Ezzel pedig már eljutottunk, vagy ha úgy tetszik visszakanyarodtunk a társadalmi gondolkodás kérdéséhez. Nagyjából itt is elmondható, amit az 1849 előtti korszakkal kapcsolatban kifejtettünk. Hozzá kell tenni, hogy itt nagyon élesen kellene megmutatni a nacionalizmus továbbfejlődését, steril közjogi vitákban és a nemzetiségek elleni kirohanásokban való kifulladását, de azt is, hogy ez a magyar nacionalista ideológia mégis jelentős vonzóerőt is tudott gyakorolni, s ezzel elősegítette az asszimilációt.

A közoktatás vonatkozásában egyrészt be kell mutatni ennek szervezeti fejlődését, a kötelező elemi iskolázás bevezetését, ennek persze csak felemás hatását, a középiskolai oktatás átszervezését (kétségtelenül az abszolutizmus korában kiépített alapokon), az új egyetem létrehozását (hiszen ebben a korszakban még csak a kolozsvári egyetemről van szó), a két egyetem színvonalának emelkedését, a műegyetem létrehozását és szerepét a műszaki tudományok fejlesztésében (sőt egészen közvetlenül szinte a gazdasági életben), de talán még nagyobb súllyal kellene tárgyalni a szakoktatás hálózatának a kiépülését, s különböző új főiskolák megjelenését a jogakadémiák mellett. Másrészt ennek a közoktatásnak az eszményeit, a tanulóba beleplántált (vagy legalább is beleplántálni kívánt) ideológiát is meg kell vizsgálni, utalva arra, hogy ennek nacionalista vejeje mellett legalább is szándékában volt a közoktatás bizonyos laiczálása.

A kultúrára vonatkozólag szintén érvényes az előző korszakkal kapcsolatban kifejtett óhaj: ne egyszerűen csak felsorolás legyen, hanem mutassa meg a magyar kulturális fejlődés lényegét. Úgy tűnik, hogy az abszolutizmus korában még tovább él a reformkor lendülete (nem egyszerűen csak azért, mert számos kiváló képviselője túlélte a forradalmat és a szabadságharcot), viszont a dualizmus korában — a századfordulóig persze, hiszen csak ezt a korszakot kell tárgyalnom — az egész kultúrában bizonyos epigon-jelleg uralkodik el, részben a hazai előzmények, részben a korabeli európai áramlatok epigonjaival találkozunk. A nemzeti hagyományokra való hivatkozás ebben a korban (különös tekintettel azokra a nemzeti hagyományokra, amelyekre ez a hivatkozás történt) ekkor már elvesztette 1848 előtti pozitív szerepét. Ebből az epigonoid

tengődésből csak a századfordulón tör újra magasra a kultúra — a megelőző korszak gazdasági fellendülése, a forradalom érlelődésének a korára teremti meg a kultúra nagy felvirágzását, amely egyenrangú a reformkorival. Az epigon-jelleg alól azonban kivételnek tekinthetők a műszaki tudományok és az alkalmazott természettudományok, vagyis azok, amelyeknek a legszorosabb a kapcsolatuk a gazdasági élet és a társadalom fejlődésével, ahol tehát éppen ez már tüstént kikényszerítette ezeknek az ágaknak adekvát fejlődését.

Ebben a korszakban sem szabad megfeledkezni az egyházakról. A gazdasági életben, az államhatalomban, a közoktatásban most is igen nagy a súlyuk. De ugyanakkor meg kell mutatni azt, hogy a társadalomban mégis végbemegy egyfajta laicizálódás, az egyházak egyre inkább elvesztik korábban igen erős befolyásukat a társadalomra, a közgondolkodásra. Igen világosan látható ez pl. abban, hogy a nemzetiségi mozgalmak éppen ebben a korszakban emancipálódnak az egyházi befolyás alól, persze azért is, mert az egyházi szervezet feudális jellegű védelmező szerepével az új korszakban már nem tudnak mit kezdeni. Az egyházak azonban — éppen egyéb téren biztosított kiváltságos helyzetük miatt — ebben a korszakban még csak alig tudatosítják magukban háttérbeszorulásukat, azok a kísérletek, hogy visszanyerjék befolyásukat a társadalomra (a néppárt stb.) már 1890 után felbukkanó jelenségek.

Az asszimiláció kérdését már az 1849 előtti korszakkal kapcsolatban érintettem, ebben a korszakban igen fontos jelenséggé válik, persze a természetes asszimilációra gondolok, nem az erőszakos magyarosításra, mert arról bőven van szó az eddigi összefoglalásokban. Ez a természetes asszimiláció viszont eddig nem vizsgált kérdés, holott akár napjainkban is csak egy futó pillantás a mai magyar társadalom vezetéknévanyagára megmutatja, milyen jelentős volt, hiszen akárhány német, sőt szláv nevű egyént találunk, aki bizony egy szót sem tud már nem is olyan régi, hanem csak néhány évtizeddel ezelőtti ősei nyelvén. A szlávnál ezért tettem hozzá a söt szócskát, mert a magyarországi németek és a zsidók gyors asszimilálódása eléggé ismert és az összefoglalásokban is említett jelenség. A természetes asszimilációval kapcsolatban kell rámutatni egy olyan jelenségre, amely a mi tudományágunkban talán nem vetődik fel olyan élesen, mint másutt, nevezetesen arra, hogy amikor nemzetiségi területeken magyarok asszimilálódnak a nemzetiségekhez, akkor nemzethalált kiáltanak, s fekete drapériákkal vonják be a szemhatárt, míg ugyanakkor jóleső elégyültséggel andalognak azon, hogy Budapest néhány rövid évtized alatt teljesen magyar nyelvűvé vált. (Persze azonos jelenségek kettős megítélése a magyar és nem-magyar viszonylatban azért történettudományunktól sem ismeretlen jelenség.)

A nemzetiségek vonatkozásában ezzel a korszakkal kapcsolatban jóval kevesebb a hiánylandó, mert legalább is az egyetemi jegyzet elég részletes képet ad nemcsak politikai mozgalmairól, hanem gazdasági és társadalmi viszonyairól is. Ezt a képet talán lehetne még részletezni, főképp pedig a gazdasági és társadalmi jelenségeknél pontosabbá tenni, mert az eddigi megállapítások inkább területi vizsgálatokon alapszanak, mint valóban egyes nemzetiségek vizsgálatán, persze kétségtelen, hogy a jelenségek nemzetiségek szerinti elkülönítése a forrásadottságok miatt elég nehéz.

A korszakra vonatkozó vitás kérdések közül talán a félgyarmati helyzet fogalmát kiiktathatjuk, hiszen ennek az elvetése már általában elfogadottnak tekinthető. Vitásnak tartható viszont a függő jelleg kérdése, a legújabb kutatások inkább azt látszanak bizonyítani, hogy Magyarország függősége Auszt-

riától csak egyes kérdésekben állt fenn (közös hadsereg pl.), más kérdésekben viszont egyenrangú partnere volt a ciszlajtán félnek. Ez persze felveti az egész dualista rendszer értékelésének a kérdését, s kiinduló pontját, a kiegyezését. Előbb azonban még az abszolutizmus korával kapcsolatban kell utalni arra, hogy nem egyértelmű az abszolutizmus államapparátusának az értékelése, az egyetemi jegyzet pl. egészében elutasítja, mint negatív jelenséget, a két kötetes összefoglalás utal bizonyos pozitív jegyeire, itt talán világosabban kellene kifejteni: arról van szó, hogy a feudális jellegű 1848 előtti közigazgatást ténylegesen az abszolutizmus váltotta fel modern, személytelenné vált, polgári jellegű ügyvitellel. Az 1859—61-es szakasz értékelésében, úgy látszik, közeledtek az álláspontok, s már csak kevesen vannak, akik úgy látják, hogy ebben a pillanatban még reális volt a szabadságharc folytatása. Talán még az 1866-os háború kérdését kell felvetni, amely — a külföldi történetírás újabb eredményei szerint — nemzetközi viszonylatban sem volt önmagában döntő, mert csak siettetette korábban érlelődő tendenciák érvényesülését, de osztrák—magyar viszonylatban sem hozott alapvető változást. Az 1859—61-es helyzet megítélése viszont a kiegyezés és a dualista rendszer értékelésében is hozott valamilyen közeledést. Elsősorban a kiegyezés tekintetében úgy látszik, hogy az az álláspont, amely ezt az adott nemzetközi és hazai erőviszonyok közt reális megoldásnak tartja, egyre inkább tért hódít a kiegyezést elvető s a teljes nemzeti függetlenséget számonkérő felfogással szemben. Persze igen jelentéktelen a közeledés a dualista rendszer értékelése terén, ahol a kiegyezés realitását hangoztató álláspont egyre több téren mutatja meg az 1867 utáni kibontakozó tőkés fejlődés pozitívumait, minden hiányosságának és torzulásának elismerése mellett, míg a másik álláspont éppen ezek mellett a hiányosságok és torzulások mellett hajlandó elismerni bizonyos másodrendűnek ítélt pozitívumokat.

A továbbiakban néhány megjegyzést szeretnék fűzni ahhoz a alapkoncepcióhoz, amely marxista történettudományunkban eddig általában elfogadott volt, s amellyel kapcsolatban éppen az eddigiekben nem tettem semmiféle megjegyzést, hiszen consensus omniumként lehet tekinteni.

Ez az alapkoncepció abból indul ki, hogy az a történeti Magyarország (Erdélyt és Horvátországot természetesen hozzáértve), amely ma már csak történeti atlaszokban látható, ebben a korszakban mégis egységes alakulat volt, s ennek az egységes alakulatnak éppen ebben az egységes formában kellett átmennie a polgári átalakuláson. Ez a koncepció nem szereti tudomásul venni azt, hogy ez az egységesnek tekintett államalakulat egyrészt egy nagyobb birodalomnak volt része (ezt a nagyobb birodalmat kizárólag vagy túlnyomórészt csak mint idegen külföldet hajlandó szemlélni), másrészt önmagában nem volt egység, hiszen 1848-ig ennek a nagyobb birodalomnak három tartománya, sőt 1849 után több tartománya, s még 1867 után is Horvátországot különállónak kell tekinteni (deklaratívve ez az utóbbi nem is szokott elmaradni). Persze, 1848 előtt sem volt egyszerűen három tartomány a sok közül, mert ha csak a szűkebb Magyarországot vesszük is, területénél, lélekszámánál, legalább is potenciális gazdasági erejénél fogva jelentősebb volt a többinél. Valódi jelentőségét pedig ebben az időszakban kétségtelenül a magyar nemesség ellenzéki mozgalma adta meg. (Más kérdés, hogy éppen történetírásunk süllyeszti le mégis tartományi színvonalra azzal, hogy az összbirodalmat idegen területnek tekinti, amelytől csak óvakodni kell, s így elveszti annak lehetőségét, hogy megmutassa Magyarország tényleges helyzetét és szerepét ebben a birodalomban.)

Ez a Magyarország azonban (s deklarációban ebben a vonatkozásban sincs hiány) soknemzetiségű ország, s mint ilyen, része egy soknemzetiségű birodalomnak. Ebben a birodalomban (s nemesak Magyarországon, vagy Magyarországon másképp, mint a birodalom egyéb részeiben, sőt, hozzá kell itt tennünk, egész Kelet-Európában) megindul a feudalizmus bomlása (amely igen élesen mutatkozik meg), s a tökéls viszonyok kialakulása (amely legalább is nem annyira szembetűnő). Ez a folyamat a birodalom valamennyi nemzetiségét érinti, kétségtelen, hogy azonos időszakaszokat tekintve nem azonos intenzitással, tehát vannak fejlettebb s fejletlenebb nemzetiségek, a tendencia azonban mindenütt azonos. Ebből következik, hogy azok a nemzeti mozgalmak, amelyek ebből az alapból nőttek ki, s amelyeket nevezünk az egyszerűség kedvéért nemzeti megújulási mozgalmaknak, lényegüket tekintve azonos, s ennek megfelelően egyenrangú mozgalmak. Ezek a mozgalmak alapvetően a polgári átalakulást kívánják, de ehhez a nemzeti függetlenségnek valamilyen formáját tartják elengedhetetlennek, sőt ez a kérdés kerül az előtérbe, a felszínen, a kortársak gondolatvilágában ez az uralkodó.

Ha viszont így nézzük a fejlődést, akkor a magyar mozgalom (nevezzük az egyszerűség kedvéért így, beleértve ebbe a fogalomba azt, hogy a magyar középnemesség vezette mozgalomról van szó stb.) csak az egyik ezek közül, s még fejlettebb volta sem indokolja azt, hogy ezt a mozgalmat jogosultnak tekintsük arra, hogy az egész Magyarország számára kívánja a nemzeti függetlenség valamilyen formáját a polgári átalakulás keretében, a soknemzetiségű birodalommal szemben, amikor ezt az adott alakulaton belül (a horvátoknak számtalán engedményektől eltekintve) a magyarországi nemzetiségek azonos jellegű és értékű (csak éppen fejletlenebb, mert hátrányosabb helyzetben levő) mozgalmainak nem kívánja megadni.

Az így feltett kérdésre nyilván minden magyar történész azt válaszolja, hogy ez persze helytelen volt, hivatkozik arra, milyen sokat írt a magyar történettudomány a nemzetiségi elnyomásról stb. Ez mind igaz is. Csak ettől függetlenül az alapkoncepció mégis az, hogy ennek az egész Magyarországnak kellett előbb átmennie egészében a polgári átalakuláson, azután kerülhetett volna sor a nemzetiségi kérdés demokratikus rendezésére. Sajnos, nem vehetjük rossz néven az egykori magyarországi nemzetiségek mai történész képviselőitől, hogy ezzel a sorrendiséggel nincsenek megelégedve, mert ebben lényegében az rejlik, hogy ezeket a mozgalmakat mégsem tartjuk a magyar mozgalommal egyenrangú történeti jelenségeknek.

A gyengébb nemzetiségek körében (s 1848/49 tapasztalatai alapján a magyar emigrációban is) felvetődött az a megoldás, amely — nyilván ideiglenesen — bizonyos megoldást hozott volna: a föderáció. Ideiglenes lett volna ez a kétségtelenül polgári alapon álló föderáció azért, mert ebből két irányban lehetett volna továbblépni (persze az általam tárgyalt korszak után): vagy a soknemzetiségű föderáció szocialista átalakulása felé, vagy a polgári (vagy akár szocialista) nemzetállamok teljes elválása felé. Az alapvető nehézség (magában a fejlődésben is, és megítélésében is) abban rejlik, hogy nem két olyan tábor állt egymással szemben, amelyek közül az egyik a társadalmi haladást, vagyis a polgári átalakulást, és ezzel együtt a nemzetiségi kérdésnek ezt a megoldását kívánta, a másik pedig a feudalizmust és a teljes nemzeti elnyomást, hanem — ahogy az 1848-ban és utána válik világossá — az egyik a polgári átalakulást, a másik pedig a föderalizmust, s ugyanakkor a polgári átalakulásnak a legjobb esetben is csak egy igen korlátozott válfaját (a szembeállítás így persze igen

leegyszerűsített, s ezért torz is, de szükség van rá, hogy világosabbá tegyük a kérdést).

Minthogy ezek a kérdések 1848-ban robbantak ki, s 1867-ben zárulnak le ideiglenesen, indokoltnak látszik, hogy a tíz kötetes mű 1848—67 korszakát együttesen tárgyalja, mint a polgári átalakulás korát, s ne válassza el mereven a polgári forradalmat a kapitalista fejlődés megindulásától. A hagyományos szemléletmóddal való szakítást jelent ez, de miért kellene a marxista történettudománynak a polgári történetírásnak éppen ehhez a hagyományához ragaszkodnia?

Ezzel kapcsolatban szeretném felvetni azt az ugyancsak általánosan elfogadott tételt, hogy 1848-ban a nemzetiségek objektíve az ellenforradalmat támogatták. (Szubjektív jószándékaikat valóban senki sem vonja kétségbe.) Itt arra szoktak hivatkozni, hogy a magyarországi átalakulás megteremtette a polgári fejlődés alapjait, s ezt a szabadságharc során még tovább is fejlesztették (aminél kisebb hangsúly kerül arra, hogy a magyar középnemesség csak igen szorult helyzetben volt hajlandó erre a továbbfejlesztésre), ezzel szemben a Habsburgok (vagy az udvar, vagy nevezzük akárhogyan) nem akartak polgári átalakulást, azt csak kikényszerítették (ahol viszont minél kisebb hangsúly kerül arra, hogy ez a polgári átalakulás mégis csak megtörtént). A helyzet végül is az volt, hogy a nemzetiségeknek nem a polgári átalakulás és a feudalizmus visszatérése közt kellett választaniok, hanem adva volt egyfajta polgári átalakulás Magyarországon, amelyik a nemzetiségekről mint olyanokról nem óhajtott tudomást venni, legfeljebb végső szorultságában, s egy másik fajta átalakulás, a birodalomban, amelyik nem volt lényegesen szűkmarkúbb társadalmi téren a márciusi magyar törvényeknél, viszont elismerte a nemzetiségek különálló létét. A választás ezek után aligha lehetett kétséges.

Ezzel szemben szoktak arra hivatkozni, hogy a Habsburgok nem akarták a polgári átalakulást sem, a nemzetiségek egyenjogúságát sem. A marxista történettudomány azonban a szubjektív szándékoknál sokkal fontosabbnak tartja az objektív eredményeket. Márpedig a polgári átalakulás Ausztriában is megmaradt, s hogy a nemzetiségek helyzete azért jócskán más volt, mint a magyarországiaké, azt mindenki el szokta ismerni. Ami pedig a szubjektív szándékokat illeti: 1848-ban a bécsi udvar biztosan nem akart polgári átalakulást, csak a forradalom kikényszerítette ezt ki. De előbb vagy utóbb az udvar ettől függetlenül is rákényszerült volna erre. A Románovok aligha voltak haladóbbak a Habsburgoknál, s 1861-ben ugyancsak megindították a polgári átalakulást. Az sem látszik nyilvánvalónak, hogy a Habsburgok teljes győzelmük esetén visszaállították volna a feudális rendet, hiszen nem tették ezt meg. A márciusi vívmányok, amelyek megvédéséért meg kellett vívni a harcot, nemcsak a polgári átalakulást, hanem a nemzeti függetlenséget is jelentették, ezt a Habsburgok kétségtelenül vissza akarták venni, ahogy vissza is vették teljes győzelmük után. De csak ideiglenesen. Persze nem azért, mert az abszolútizmus rendszere Magyarország számára nemzeti sérclem volt, hanem azért (és azért is kell elítélni az egész rendszert), mert korszerűtlen volt. A gyorsabb kapitalista fejlődés már 1867-re kikényszerítette azt a változást, amely Oroszországban 1905-ben is csak megindulóban volt.

A magyarországi nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban általában arra szoktak utalni, hogy itt a kérdés nem volt olyan könnyen megoldható, mert Magyarország nemcsak egyszerűen soknemzetiségű ország volt, hanem egyes nemzetiségű. Ez tökéletesen igaz, csak arról szoktak megfeledkezni, hogy a többi

kelet-európai birodalomban pontosan ugyanez volt a helyzet, tehát megint nem valami magyar, vagy, finomabban, magyarországi sajátosságról volt szó. 1918-ra mégis ez a vegyes nemzetiségű ország is felbomlott nemzetállamokra. Ha az egyes nemzetiségek közt a határokat (kétségtelenül mindenképpen tökéletlenül) a polgári átalakulás idejében húzták volna meg, valamikor 1849—67 közt, akkor ezek a határok a magyar etnikum számára kedvezőbbek lehettek volna, mint azok, amelyeket 1918-ban ténylegesen megvontak.

Persze teljesen történetietlen és irreális a magyar középnemességtől számonkérni, hogy miért nem osztotta fel Magyarországot már 1848 tavaszán vagy akár 1867-ben. Nem is ezt a számonkérést hiányolom, hanem az egész fejtegetéssel csak arra szeretnék utalni, hogy nem lehet a nemzetiségek 1848-as magatartását elítélni, még a haladás nevében sem, és főképp arra, hogy nem lehet fenntartani az alapkoncepciónak azt a sarkpontját, hogy az egész történeti Magyarországnak mint önálló egységnek kellett a polgári átalakulás útjára lépnie. (Ézt a pontot ebben a formában nem is védelmezi senki, sőt hangzanak el deklarációk vele szemben, a gyakorlati történetírás során mégis — soha be nem vallottan — ott van ez a mozzanat.) S azért is mondtam el mindezt, mert véleményem szerint nem lehet a birodalmi részről felvetődő föderalista elképzeléseket teljes egészükben és mereven elutasítani, mint reakciós kísérleteket.

Lehetne még arról is szólni, hogy maguk a kortársak is látták, hogy ez a bizonyos történeti Magyarország ebben a formában nem maradhat meg egyedül, s azért akarták vagy a birodalommal való kapcsolat fenntartását, vagy a dunai konföderációt. (Ebben a vonatkozásban megint csak fel lehetne vetni azt, hogy az iparosodott Ausztria helyett a még sokkal elmaradottabb balkáni agrárállamokkal való kapcsolat mennyire mozdította volna elő az ipari kapitalizmus gyors kibontakozását, de ezt nem kívánom feszegetni, mert úgymint már túlságosan átléptünk a „mi lett volna, ha?” területére.)

Összefoglalóan talán már csak arra utalnék, hogy véleményem szerint az 1790—1890 közti korszaknak két alapvető kérdése van, amely köré az egész tárgyalást fel kell építeni: az egyik a polgári átalakulás, a másik a nemzetiségi kérdés. A nemzeti függetlenség kérdése ezekhez képest másodrendű, bár kétségtelen, hogy ugyancsak igen fontos, s ez a viszonylagos fontossága magyarázza, hogy az egész korszakon keresztül alapvető kérdésként tűnt, a kortársak annak látták. Csakhogy nekünk ma már nem szabad a kortársak hibájába esnünk.